

PÉLDÁZAT ÉS IRÓNIA
KOSZTOLÁNYI HARMINCAS ÉVEKBELI ELBESZÉLÉSPOÉTIKÁJÁHOZ

BENGI LÁSZLÓ

Ennek az írásnak a története szigorúan véve Kabdebó Lóránt tanár úr egy elektronikus levelével vette kezdetét. A levélhez csatolmány is tartozott: egy 1933-as dedikáció fényképe, amelyben Kosztolányi Rónai Pálnak barátsággal ajánlotta az *Esti Kornélt*. Az érdekes, filológiai is fontos küldeményt egy kérés vagy még inkább ötlet is kísérte: Kabdebó tanár úr javasolta, hogy vegyem fel az e-mail kapcsolatot a fotómásolat eredeti feladójával, Spiry Zsuzsannával, aki így szintén szereplője lett az alábbi sorok kerettörténetének.

Az elsősorban fordítástudománnyal foglalkozó Spiry Zsuzsa hívta föl a figyelmemet Rosemary Arrojo egy magyarul is megjelent tanulmányára, amely Kafka és Borges mellett – valljuk meg, nem éppen rossz társaságban – Kosztolányi egy sokat fordított novellájával is behatóan foglalkozott.¹ Így lapoztam fel újra az *Esti Kornél* tizennegyedik fejezetét, amely – jóllehet többször is írtam az Esti Kornél-történetekről – eladdig soha nem került érdeklődésem homlokterébe. Ha utólag racionalizáló magyarázatot keresnek erre, esetleg olyasmit kockáztatnék meg, hogy korábban talán érdekes és mulatságos, de kicsit áttetsző, sőt már-már súlytalan novellának tarthattam a Gallusról szóló elbeszélést. Esetleg a fordítás témája állt érdeklődésemtől távolabb, igaz, a nyelvek közti átjárás és közvetítés kérdése mindig is élénken foglalkoztatott a kötet kapcsán. Ha emlékeimre próbálok hagyatkozni, akkor nem jutok többre, mint hogy gondolataim nem találtak, nem tértek vissza ehhez a fejezethez az Estiről való töprengéseim során. Kabdebó tanár úr küldeménye és javaslata viszont egy olyan levélváltást indított el, amely kizökkentett a Gallus iránti ignorancia állapotából, és az alább tanulmányba öntött meglátásokhoz vezetett.

Míg levelezésünkben Spiry Zsuzsanna – Arrojo említett tanulmányával vitázva – a fordítás kérdése felől közelített a fejezethez, és Kosztolányi műfordítói beállítottságával és gyakorlatával összemérve vetett föl igen érdekes és megfontolandó szempontokat, addig számomra a novella elsősorban nem a fordításról szól. Alighanem korábbi írásaim befolyásolnak, amikor a tizennegyedik fejezetet egy olyan horizontba illesztve olvasom, amelynek középpontjában a nyelvi megnyilatkozások hatalmának és a nyelvben létező világok státuszának kérdése áll. Nem éppen váratlan szempont, hiszen a novellák majd mindegyikében értelmezésében hangsúlyos szerephez jut – az első mellett a harmadik és negyedik, a hetedik és kilencedik, a tizenötödik és tizenhetedik fejezet mindenképpen említhető.

¹ ARROJO 2007, a tanulmány Kosztolányival foglalkozó részét lásd 66–71.

A fejezet kötetbeli összefoglalója ugyan fordítóként utal a főhősre, Gallusra, de arról nem szól, hogy a fordítás egyszersmind a bonyodalomnak is fő forrásává válik majd: „melyben Gallusnak, a művelt, de rossz útra tévelyedett fordítónak titokzatos üzelmeiről rántjuk le a leplet”.² A novella fordításai ugyanakkor gyakran előtérbe helyezik Gallus foglalkozását, nagyjából *A kleptomániás fordítóként* visszamagyarítható címet adva a nem egy esetben önállóan, legalábbis nem a teljes kötet részeként közölt novellának.³ Ezzel, ha nem is lövik le a poént, jó előre azt sejtetik, hogy az olvasó a fordítással összefüggésben álló konfliktusra számíthat. Az 1933-as kötetkiadást megelőző magyar nyelvű közlések ehhez képest igen eltérő irányba vezetik az értelmezést. A mű Kosztolányi által adott önálló címe *Viciszláv gróf titokzatos kastélya* volt: a novella a szövegbeli detektívregény címét viselte magán.⁴

A mai olvasó számára *A kleptomániás fordító* talán erősebben figyelemfelhívó, mintegy provokatívabb cím. A korabeli újságolvasó – hiszen a *Viciszláv gróf titokzatos kastélya* címváltozat a lapok hasábjain volt föltalálható – azonban kevésbé elcsépeltnek, inkább zavarba ejtőnek tapasztalhatta a korábbi címet, legalábbis ha volt fogalma a mellé írt szerzői név jelölte szépirói munkásságról: a *Viciszláv gróf titokzatos kastélya* némi ódon íze ellenére is belesimult ama korabeli, mindenesetre nem sokkal korábbi tárcaelbeszélések és folytatásos regények sorába, amelyek nemcsak borzongatók és rejtélyesek voltak, de hatásvadász voltukban bizony népszerűek is. A tájékozottabb olvasó így gyanakvással vegyes zavarral fogadhatta a címet, s eltöprenghetett azon, vajon immár Kosztolányi is olesó ponyva írására adta-e fejét. A turpisság persze gyorsan kiderül, ha valaki belekezd a novellába – s a könnyű szórakozásra vágyók talán éppily gyorsan csalódnak is, hacsak nem „téveszti” meg őket Esti csevegő hangütése, a társalgást idéző beszédhelyzet, az anekdotázó-poentírozó történetmesélés atmoszférája. Ha pedig az olvasó engedett a kísértésnek, a novella végén akár még az is fölsejlik, hogy a lapbéli címadás talán nem is annyira üres poén.

Maga a csavar világos, kicsit talán közhelyes is, miszerint hiábavaló a *Viciszláv gróf titokzatos kastélyának* történetére és a beharangozott titok leleplezésére várni. Az olvasói tapasztalat – bizonyos mértékig szemben Kafka vagy valamelyest Borges elbeszéléseivel – mégsem a hiány kitüntetetté, poétikai szervezőelvvé válására mutat. Ellenkezőleg, az elmaradt regénycselekmény helyébe megtöbbszörözött nyomozástörténet lép. Esti és barátai nyomoznak a múlt, a régi barátok után. Közülük Gallus után a rendőrség is nyomozott, míg le nem fülelték és el nem ítélték. Később a felé segítő kezet nyújtó Esti kényszerül nyomozni Gallus fordítói üzelmei után – paradox módon nem a bűnöst, hanem büntettét kutatva. És amennyire ezáltal maga az elbeszélés is egyfajta detektívtörténet alakját ölti, úgy érezhet egyre több készletést az olvasó, hogy ne csak bekapcsolódjon Esti nyomozásába, mint az őt hallgató és elbeszélését találgatásaikkal kísérő társaság, hanem maga is keresésbe

² A novellát végig a kritikai kiadásból idézem: KOSZTOLÁNYI 2011, 281–287.

³ Vö. KOSZTOLÁNYI 2011, 442–452.

⁴ KOSZTOLÁNYI 2011, 489–490.

fogjon – annak kutatásába, hogy mi titokzatos van *Viciszláv gróf titokzatos kastélyában*, azaz ebben a rövidke novellában. Ebben az összefüggésben érdemelhetnek ugyanis figyelmet a szöveg eltérő fikcionális síkjai, és a köztük bekövetkező váratlan-felemás átlépések.

A krimi megidézett műfajának ironikusan kifordítását jelzi, hogy a „bűneset”, az Esti csalódását és elutasítását kiváltó tolvajlás nem az elbeszélő – tulajdonképp másodlagos, hisz keretbe illesztett – történetben, hanem az abban szereplő detektívregény szövegében történt meg. A fordítás során, mondhatni szövegek között bukott el Gallus. Ehhez képest olvasható igazán ironikusan a magántulajdon szentségének megsértéséről szóló fölháborodott passzus: „Amerre csak járt a fordító tolla, mindenütt megkárosította a szereplőket, akiket csak akkor ismert meg s ingót, ingatlant egyformán nem kímélve belegázolt a magántulajdon alig vitatható szentségébe.” Ezt követően végképp nem arról olvasunk, hogy mi történik a lefordított regényben, hanem annak leltárszerű elősorolásáról, ami nem szerepel Gallus magyarításában.

A fordítás során ugyanakkor – mint ahogy a krimi esetében is – nemcsak hiány keletkezik, hanem többlet is előáll: jóllehet Gallus tárgyi értelemben, a jelentés szempontjából lopott, ám nyelvileg, stílusosan és formailag hozzáadott a népszerű regényhez. Az eredeti félreértése, félrefordítása nélkül is gördülékenyebb és szebb szöveget tudott kialakítani: „Barátunk csinosan legépelte, meglapszámozta, sőt az oldalakat nemzetiszín zsinnyel is összefűzte. Mindez őrá vallott, mert – azt hiszem, már említettem – irodalmi tekintetben megbízható, aggályosan pontos volt. Olvasni kezdtem a szöveget. Fölkiáltottam az elragadtatástól. Világos mondatok, elmés fordulatok, szellemes nyelvi lelemények sorakoztak egymás mellé, melyek talán méltók se voltak ehhez a fércműhöz.” Majd valamivel később: „Hogy miért? Ne próbáljátok kitalálni. [...] Megint tévedtek. Egyetlen félreértés se fordult benne elő. Végre ő igazán tudott magyarul is és angolul is. Hagyjátok abba. Ilyet még nem hallottatok. Más volt itt a bibi.” Így összességében az írás hiánynak és többletnek sajátosan bonyolult alakzatait hozza létre.

Hasonlóan felemásnak mondható a novella kerete is: a felütés egy múltidéző baráti beszélgetés élőszóbeli kontextusába illeszti Esti elbeszélését – ez a beszédhelyzet azonban a mű szerkezetét tekintve nem válik kerettörténetté, nem tér vissza a novella végén. A fejezetet Esti – persze a novella jó részében domináns – szólama zárja, vagyis a szöveg más síkon, egy elbeszélői szinttel lejjebb ér véget, mint ahogy elkezdődött. Ez önmagában nem ritka elbeszélői fogás, több Esti-írásban is előfordul, sőt magát a kötetet is jellemzi, amennyiben az első fejezet kerettörténete nyomokban sem köszön vissza a tizennyolcadik fejezetben. Ám a Gallus történetét berekesztő – lényegében némaságba fojtó – súlyos kijelentésekkel a felemás keretezés metalepszis jellegű megoldása a szokottnál nagyobb tétre tesz szert: „De mindez meggyőzött arról, hogy még mindig rabja bűnös szenvedé-lyének, vagy betegségének, gyógyulásához semmi remény és nem érdemes arra, hogy a tisztességes társadalom támogassa. Én erkölcsi fölháborodásomban levettem róla a kezem. Átadtam sorsának. Azóta nem hallottam felőle.” A mondatok levonván az erkölcsi tanulságot, már-már tökéletes példázattá kerekítik ki az elbeszélést.

Természetesen igen nehéz komolyan olvasni ennek a szinte minden ízében ironikus, így hangütésével az *Esti Kornél* egészéhez is kapcsolódó szövegnek a zárlatát. Csakhogy ebben a történetben az iróniának – sőt végső soron az iróniának mint olyannak – van egyfajta zavarba ejtő és felkavaró jellege. Az első fejezetet emlékezetben tartó (azaz nem kis részben komolyan vevő!) olvasó alighanem készségesen elfogad egy lázadó, gunyoros, a szabályoknak és a polgári jóérzésnek fittyet hányó Estit – de jóval kevésbé egy olyat, aki a magántulajdon sérthetlenségéről szónokol, és menthetetlenül fölháborodik akár csak egy szórakoztató regény szereplőinek anyagi megkárosításán. Persze más a helyzet, ha az olvasó eleve tudatában van, hogy Esti Kornél alakjában csak erős megszorításokkal kereshet önérvényű és egységes személyiséget.⁵ Ha a kötet főhősének tizennegyedik fejezetben előadott története egészében véve mulatságos, ez azt is jelenti, hogy Esti itt inadekvát elbeszélőnek, maga is nevetségessé váló, már-már esendően kispolgári figurának bizonyul. Az elsődleges elbeszélő pedig éppúgy hallgat, mint ahogy Esti Gallusnak sem hagy szót, s így nincs, aki az olvasó segítségére siethetne. Miközben szinte igényként jelenik meg a távolságtartás Esti véleményétől, nem helyeződik szembe semmilyen megnyilatkozás a fő szólammal.

A történet menetére fordítva a figyelmet, a kezdetben segíteni próbáló Esti a novellát záró gesztusaival jószerével halálos ítéletet mond egy már eleve nyomorult ember fölött. Az utolsó szavaknak nincs feloldása a történetben: Gallus sorsa mintegy beteljesedik a záró ítélettel. Az elbeszélés erősen visszatekintő távlatából, évekkel később hallgatván a történetet, a kleptomániás barát már csak mint egy elveszett, eltűnt, afféle kísértetként megidézhető alak jelenik meg. Abban, hogy Gallus nem több, mint régi, elkallódott emlék, melynek végleg nyoma veszett, a cselekményfűzés szerint Estinek tevőleges szerep jutott. A novella ezért egyszerre követi és állítja feje tetejére azoknak a fejezeteknek a logikáját, amelyek az emberi gesztusoktól szintén kemény ítéletet hordozó végkifejletig ívelnek, ám amelyek zárlata rendre ellene mond a korabeli társadalmi normáknak. Elsősorban azok a novellák említhetők, amikor Esti örökséghez jut, de szabadulni akar a könnyen jött pénztől; amikor a legelőkelőbb szállodából fizetés nélkül távozik; amikor felkarolja a sorsüldözött özvegyet, majd dulakodik vele (ez a közvetlen megelőző fejezet); amikor részben Patakit és Ürögi Danit, különösen pedig Elingert színlelt vagy valós türelemmel fogadja, míg végül a közeledés hol kimondatlan, hol tettlegessé váló elutasításba fullad (a Gallus történetét közvetlen követő három fejezetben).

A kötetben belüli hasonlóságok és különbségek mintegy megismétlik a műfaji hagyományok kifordítását. A krimi narratíva dekomponálását említettem, de ebben az összefüggésben a magyar anekdotikus elbeszélői hagyomány megidézését sem érdemes szem elől téveszteni. Erre utal mindenekelőtt a kerettörténet hangsúlyos, már említett szóbeli jellege, a társalgási beszédhelyzet. A lapokban közölt változatokban Esti – szinte leleplezve a történet fiktív voltát – kisarkítottan, az élőszóbeli közlésre kihegyezve állította: „Megírni nem lehet, mert merőben valószínűtlen. Csak elmesélni.” A szóbeli előadás jegyei azonban a kötetben is

⁵ Vö. SZEGEDY-MASZÁK 2010, 334, 347.

megmaradtak, például amikor Esti a közönségéhez fordul, kiszól, csigázza érdeklődésüket, ellenvetések fogalmaz meg. Nem utolsósorban pedig a társalgásba ékelt történetmondás humoros, kedélyes jellegét érdemes kiemelni. A világos csattanó elmaradása – amennyiben a fordítás során elkövetett tolvajlásról már mintegy a novella kétharmadánál értesülünk – és Gallus közel sem megmosolyogtató történetbeli sorsa viszont ki is lép az anekdotikus elbeszéléstől sztereotipikusan várt keretek közül: a feloldás elmaradása pedig némiképp kizökkentő hatású.

Nem lehetetlen úgy érvelni, hogy az anekdotikus hagyomány megidézése, a detektívtörténet sajátos újraindítása egyfajta ironikus, nem teljesen komolyan veendő szerepjátszást jelez, amely rögvést távolságot teremt Esti megnyilatkozásaihoz képest. Vagyis Esti nem tesz mást, mint színészkedik, kitalál egy mesét hallgatóságának megtévesztésére vagy szórakoztatására. A történet pedig valóban bővelkedik a fiktív voltát kinyilvánító jelzésekben, szinte tüntet kitaláltságával. Esti nyomozása tulajdonképp akkor kezdődik, amikor leltárt készít a fordítás során eltulajdonított tárgyakról: „Lógó orral vettem búcsút a kiadótól. Kíváncsiságból elkértem a kéziratot s az angol-eredetit. Minthogy izgatott ennek a detektívregénynek igazi rejtélye, otthon tovább folytattam nyomozásom s pontos leltárat készítettem az elloptott tárgyakról. Déli egytől hajnali félhétig dolgoztam szakadatlanul. Végül kiderítettem, hogy megtévelyedett íróársunk a fordítás során az angol-eredetiből jogtalanul és illetéktelenül 1.579.251 font sterlinget tulajdonított el, 177 aranygyűrűt, 947 gyöngygyakékot, 181 zsebórát, 309 fülbevalót, 435 bőröndöt, nem említve a birtokokat, erdőket és legelőket, hercegi és bárói kastélyokat s más apróbb-cseprőbb tárgyakat, zsebkendőket, fogpiszkálókat és csengetyűket, melyeknek felsorolása hosszadalmas és talán céltalan is volna.” A felsorolás fokozás: egyre abszurdabb benyomást kelt. Vajon mely regényben fordulhat elő szám szerint 435 darab eltulajdonítható bőrönd, nem számítva a Gallus által eredeti birtokosuknál jótékonyan vagy jelzésértékkel meghagyottakat? A kleptomániás fordító figurája, bár Esti hallomásokra utal, már az elbeszélés elején nem kevésbé túlzó jegyekkel bír: „Angolul úgy tudott, hogy állítólag a walesi herceg is tőle vett angol nyelvlecekét.”

Jóllehet a történet fikcionalitását, annak bejelentését fontos gesztusnak tartom, két okból sem osztom az ezt kiemelő értelmezést, melyet ellentétes hangsúlyokkal, de éppoly példázatosnak látok, mint azt az olvasatot, amely kétely nélkül elfogadja a novellát záró szereplői ítéletet. Egyfelől nehezen, körülményesen indokolható, hogy miért és miként kell Esti szólama mögött feltételezni – úgymond – Estinek a szerep álarcából kibontakozó valós személyiségét. Másrészt az efféle közelítés fő mozgatójának a megütköztető, valamiért nem egykönnyen helyükre zökkenő mozzanatok elhomályosítását, az olvasói tapasztalat zavarba ejtő jellegének semlegesítését látom. Annak szem elől tévesztését, hogy az ironia foka a novellában mintegy távlatlól függően változik: miközben jogosan szórakozunk a történeten, Esti sarkos ítéletén mégsem oly könnyű felhőtlenül és súlytalan könnyedséggel mosolyogni.

A két szélső álláspont között – sem véresen komoly példázattá, sem kedélyes meseszövéssé nem egyszerűsítve Gallus történetét – végül is a szavak ereje és

hatalma, az irodalom nyelvi teljesítményének valóságossága kerül középpontba, s válik az elbeszélés meghatározó kérdésévé. Innen nézve a tizennegyedik fejezet túlmutat a fordítás problémáján, azt szinte csak ürügyül használja annak megtapasztaltatásához, hogy az irodalom több merő kitalációnál: „Ti, akik írtok, tudjátok, hogy minden a szavakon fordul meg, egy költemény jósága épúgy, mint egy ember sorsa. Bizonyítottuk, hogy kleptomániás és nem tolvaj. Az, akit ismerünk, rendszerint: kleptomániás. Az, akit nem ismerünk, rendszerint: tolvaj. A bíróság nem ismerte őt, ennél fogva tolvajnak minősítette és kétévi börtönre ítélte.”

Ebből a perspektívából a zárlat is más értelmet kap: ha nem is válik semmissé Esti ítéletének vaskalaposága, de motiváltnak vehető – vagyis nem szintiszta színészkedésnek nyilvánítható – keménysége. Az, aki nem ír, talán csak nevetésre görbíti a száját – a gyógyulás vagy a megjavulás jelét ismerve föl –, mikor ráébred, hogy Gallus bár lopott, de már csak a fikció világán belül, a fordítások adok-kapok játékában hódolt szenvedélyének – ráadásul tényleg adott is. Ezzel szemben állnak azonban Esti szerint azok, akik írnak. Számukra a fikció világa, a szavak szférája éppoly valóságos, mint az ingó és ingatlan vagy a gazdaság világában, és ezért benne az írói magántulajdon megsértése éppúgy elítélendő, mint a törvény hatálya alá eső esetekben.

A történet valószínűtlenségét a nyelv valóságossága, szinte szó szerint a nyelv súlya egyenlíti ki Esti elbeszélésében: ha az előbbi kevésbé kell netán komolyan venni, az utóbbi annál inkább. Ebből a feszültségből az ironia olyan formája bomlik ki, amely nyelv és valóság teljes megkülönböztetlenségét (Esti ítéletét) éppoly kisarkított álláspontnak mutatja, mint a kettő éles elválasztását, a tartalom maradéktalan nyelven kívüliségének állítását (Gallus esetleges fölmentését). Esti szólama ezen a ponton kerülhet maga is igazán ironikus fénytörésbe. Nyelv és valóság, azonosítás és megkülönböztetés mindig főnnálló kettős szorítása még mindig jobbnak (hogy ne mondjam: emberségesebbnek) bizonyul, mint a bármely irányú ítélet logikáját megalapozó egyoldalúság. A tizennegyedik fejezet így mintha azt tanúsítaná, hogy a Gallus és Esti közötti választás tévút, csalóka látszat. Minden ellentétük ellenére az *Esti Kornél*ban rendre és sok változatban visszatérő alakmásviszony létesül köztük, mint amiképp Esti és Mogyoróssy Pali is egymást tükröző figurákká lesznek a nyolcadik fejezetben.

Ahogy az elbeszélés más szinten ér véget, mint ahol elkezdődött, ahogy eltűnés és előtűnés, hiány és többlet, azonosság és különbség sajátos dinamikája hatja át a novellát, ahogy majd minden másutt és másképp tér vissza, eltérő fordulatot vesz az olvasó várakozásaihoz képest, így a fordított regény – egyúttal az önállóan közölt írás – címe is új fénytörésbe kerülhet. A titokzatos kastély egyszersmind elvarázsolt kastély is lehet, amelyben a fordítás nyelvi áttételei, a szövegközi viszonyok és narratív szintek játéka nem hagynak rögzített és biztos viszonyítási pontot az arra vetődő olvasók számára. A harmincas évekbeli Kosztolányi-próza összefüggései közé illeszkedvén mindez egyúttal felhívást jelent az újraolvasásra: egy elvarázsolt kastélyban, mint amilyen az irodalom, az tud rendre visszatérni ugyanazokhoz a kérdésekhez, témákhoz és szöveghez, aki nem fél ironiával tekinteni korábbi önmagára, és nem rest mindegyre, soha meg nem unva újragondolni meglátásait.

BIBLIOGRÁFIA

ARROJO 2007

ARROJO, Rosemary: Írás, értelmezés és a jelenlét feletti halatomért folytatott harc: jelenetek három novellából (Ford. Wertheimer Gábor). *Literatura*, 2007/1. 57–71.

KOSZTOLÁNYI 2011

KOSZTOLÁNYI Dezső: *Esti Kornél* (Sajtó alá rend. TÓTH-CZIFRA Júlia–VERES András). Kalligram, Pozsony, 2011.

SZEGEDY-MASZÁK 2010

SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Kosztolányi Dezső*. Kalligram, Pozsony, 2010.